

ROZHOVOR

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

Totalitarismus v teorii a praxi

Bezprostředně po pádu komunistického režimu začal být v česk(oslavensk)ém politickém, akademickém a mediálním prostředí i v hovorovém jazyce běžně používán termín „politická totalita“. Jeho uživatelé tehdy zpravidla předpokládali, že na základě celospolečenské zkušenosti s komunistickým režimem před 17. listopadem 1989 je význam pojmů totalita a totalitarismus srozumitelný a všeobecně přijímaný. Teoretickou rozpravu na toto téma v českém prostředí zahájil právník a politolog Vladimír Čermák ve své práci *Otázka demokracie. 1. díl. Demokracie a totalitarismus* (Academia, Praha 1992) a navázal tak na exilové úvahy germanisty a filozofa Rio Preisnera (*Kritika totalitarismu: fragmenty*. Křesťanská akademie, Řím 1973) a filozofa Václava Bělohradského (*Kříze eschatologie neosobnosti*. Rozmluvy, Londýn 1982). V roce 1993 se k tématu obsírně vyjádřil historik František Svátek (Koncept totalitarismu a historikova skepse. Poznámky o politické a historiografické diskusi. In: *Stránkami soudobých dějin. Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana*. ÚSD AV ČR, Praha 1993). Širší akademickou diskusi o historii a obsahu pojmu totalitarismus však rozproudily až mnohem později mezioborové konference pořádané v letech 2005–2009 na půdě Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni, jejichž garantem byl antropolog a historik Ivo T. Budil.¹ V roce 2008 byl na základě politického konsenzu přijat zákon č. 181/2007 o zřízení Ústavu pro studium totalitních režimů, který výslovně hovoří o období komunistické „totalitní moci“. Blížící se páté výročí existence této instituce, jakož i oživení odborné diskuse (historiografie, politologie) související také s reflektováním komunismu, je příležitostí vrátit se k problematice teorie a praxe totalitarismu prostřednictvím rozhovoru s organizátorem zmíněných konferencí a významným českým teoretikem tohoto fenoménu prof. RNDr. Ivo T. Budilem, Ph.D., DSc.

Můžete stručně vysvětlit pojem totalitarismus?

Kdysi jsem se snažil o definování totalitarismu za pomoci nejrůznějších předchozích pokusů, které nevycházely pouze z politických věd, ale rovněž z historie, sociologie, antropologie, filozofie, či dokonce literatury, vytvořit jednotné vymezení zmíněného

1 Referáty z těchto konferencí byly publikovány ve sbornících *Totalitarismus a Totalitarismus 2 až 5* (eds. BUDIL, Ivo T. a ZÍKOVÁ, Tereza) vydaných Filozofickou fakultou Západočeské univerzity v Plzni a nakladatelstvím Dryáda v letech 2005–2009. Nejnovější odborný příspěvek k tématu viz BALÍK, Stanislav – KUBÁT, Michal: *Teorie a praxe nedemokratických režimů*. Dokořán, Brno 2012.

fenoménu a dospěl jsem k následujícímu znění: *Totalitarismus představuje souhrn excesivního pragmatického machiavellismu a voluntarismu totalitních vůdců, těžících ze zhroucení tradičního morálně religiozního kontextu politické aktivity, plně využívajících moderních kontrolních technologií a propagandistických procedur a prosazujících brutálním terorem totální transformaci politického, sociálního a ekonomického řádu, a politické imaginace nabývající často sekulárně milénaristického étosu a zasahující široké vrstvy, které alespoň v počátečním údobí do konsolidace a formalizace totalitní politické moci akceptují či podporují totalitní vládu ve jménu dosažení nacionalistických, nostalgicky proti-moderních nebo sociálně revitalizačních cílů.* Rozhodně se nedomnívám, že by tato definice totalitarismu obstála před všemi kritickými výhradami, ale odráží moji vlastní intelektuální zkušenost a je výsledkem osobních úvah v průběhu třiceti let života v komunistické a postkomunistické společnosti.

Ve vašem vymezení pojmu totalitarismus tedy jde, řečeno slovy běžného jazyka, o získání a držení politické moci všemi dostupnými prostředky bez ohledu na vžitě (státo)právní normy a všeobecně přijímané (či pro někoho všeobecně platné) mravní principy, zavržené spolu s autoritou náboženství a tradičních kulturně hodnotových vzorců, při současném využívání revoluční utopické ideologie, jež slibuje zlepšení a zušlechtnění života lidí a podle níž je nově organizována společnost a řízen stát?

Přesně tak. Totalitarismus v sobě spojuje mimo jiné dvě lidské ambice, které jsou v zásadě neškodné, ale jejichž kombinace vytváří výbušnou směs. Je to touha po dosažení politické moci, která v totalitarismu zbytněla v bezohledný a cynický machiavellismus, a vize spravedlivé a dobře spravované společnosti, jež se změnila ve fanatický utopismus. Lidé vždy snili o lepším životě, to je přirozené, lidské a správné. Jedním ze zločinů totalitních režimů je parazitování na této legitimní aspiraci, které způsobilo naprosté morální zmatení a bezpochyby přispělo k hodnotovému relativismu a nihilismu moderní doby. Budou lidé po zkušenosti s totalitarismem ochotni věřit nezištnému idealismu, boji za sociální spravedlnost nebo altruismu svých vůdců? Nepředstavuje konzumní společnost cynickou reakci na tento prožitek selhání morálních základů naší civilizace? Neutápíme svoji bolest ze smrti idealismu v záplavě zboží a požitků, které se stávají smyslem naší existence?

Ano, zdá se, že konzumní společnost „západního“ typu, která už dříve odmítla křesťanský idealismus jako svoji kulturní páteř, nyní po zkušenostech s totalitou (ale i s nedostatky liberální demokracie), v záplavě zboží a v honbě za požitky pohlíží cynicky i na sekulární humanistický „idealismus“ a nahrazuje jej sekulárním humanistickým pragmatismem, který může ve své nejzazší fázi vést až k anarchii otevírající prostor „pravidlům džungle“. Takovýto stav by ovšem znovu předznamenával nebezpečí spojené s ochotou otevřít Pandořinu skříňku, resp. se vznikem příznivých podmínek pro někoho, kdo přislíbí udělat pořádek bez ohledu na kulturní pravidla. Vraťme se tedy zpět k pojmu totalitarismus, kdy a kde vlastně vznikl a jak došlo k jeho rozšíření?

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

Přídavné jméno „totalitní“ se poprvé objevilo v květnu 1923 v listu *Il Mondo* v článku, jehož autorem byl publicista a politik Giovanni Amendola, který kritizoval volební reformu Benita Mussoliniho (mimořádně, v zásadě přijatelnou i pro demokratické režimy) a označil ji za „totalitní systém“ (*sistema totalitaria*). Vznik substantiva „totalitarismus“ je nejčastěji spojován s novinovou statí z ledna 1925, kterou napsal další kritik Mussoliniho režimu socialista Lelio Basso. Romantickému Mussolinimu se ale zmíněné slovo zalíbilo a začal je sám zmiňovat ve svých patetických proslovech vyzývajících k „totalitní“ mobilizaci italského lidu. Giovanni Amendola použil pojem totalitarismus v roce 1927 pro označení jak italského fašismu, tak bolševismu. Tím mu dal onu komparativní či inkluzivní dimenzi, která způsobila, že tento termín nezůstal uzavřen v provinčním sémantickém poli Apeninského poloostrova. Německý autor Waldemar Gurian použil roku 1932 pojem totalitarismus pro vystižení společné povahy fašistického, bolševického a nacistického hnutí. Totéž učinili ve Francii antropolog Marcel Mauss a historik Elie Halévy. V roce 1933 vydal historik a teoretik práva Ernst Forsthoff knihu *Der totale Staat*. Nacisté, jejichž vztah k italskému fašismu se změnil od počátečního obdivu k přezíravému despektu, se k pojmu totalitarismus stavěli spíše zdrženlivě. Termín totalitarismus byl přijat s jistým entuziasmem v anglosaských zemích, protože umožnil vyjádřit dualismus mezi „svobodnými a liberálními“ státy na straně jedné a zeměmi s novou formou autoritativní vlády na straně druhé. První funkcí pojmu totalitarismus v anglosaském prostředí tak bylo poukázat na politický antagonismus mezi anglosaskými mocnostmi (Velkou Británií a Spojenými státy americkými) a „revizionistickými“ státy usilujícími o změnu světového řádu (Německem, Japonskem a Itálií). Teprve později, na počátku studené války, byl pojem totalitarismus důsledněji vztažen i na Sovětský svaz. Byl to do značné míry důsledek jeho mocenské expanze, která vyvolala politickou rivalitu se Západem, a hlasitějšího kritického vymezování se vůči sovětské represivní a genocidní politice mezi západními vzdělanci typu Hannah Arendtové, Arthura Koestlera nebo George Orwella. Poté byli se slovem totalitarismus konfrontováni i politologové, filozofové nebo sociologové a pojem se stal běžnou výbavou politického, literárního a mediálního diskurzu v údobí studené války.

Přes vznik a přijetí pojmu totalitarismus až ve 20. století došlo mezi politiky ke sporu o to, zda totalitarismus jako princip (kruto)vlády existoval v lidských dějinách vždy, nebo zda o něm lze hovořit až v souvislosti se vznikem moderní společnosti, s jejím technologickým rozvojem, tzv. masovým charakterem a totalitními ideologiemi.

Někteří autoři tvrdili, že moderní totalitarismus představuje extrémní formu tradiční, autokratické či despotické vlády, kterou průmyslová revoluce vybavila efektivními technologickými prostředky kontroly a propagandy. Politický filozof Leo Strauss v tomto smyslu napsal, že na rozdíl od starověku dnešní tyranie disponuje technologií a vědou. Je pravdou, že při četbě starověkých autorů se setkáváme s tak barvitým líčením despotie, tyranie, zneužívání moci, genocidy, brutality, korupce a demagogie, že se těžko ubráníme pocitu hlubší spřízněnosti mezi novodobým totalitarismem

Totalitarismus v teorii a praxi

a tradiční autokracií. Například rakouský filozof Karl Popper identifikoval v knize *Otevřená společnost a její nepřítelé* kořeny západního totalitarismu v Platónově politické teorii a ve vizi ideálního státu. Německý historik a sinolog Karl Wittfogel proslul rozbohem „totální moci“ ve starověkých tzv. hydraulických civilizacích. Americký politolog Gabriel Abraham Almond nazval totalitarismus tyranii s racionální byrokracií a monopolem na moderní technologie, komunikaci a násilí. Podle německého politického vědce Franze Neumanna si přívísko totalitní zasloužila politická zřízení ve starověké Spartě a Římě za vlády císaře Diokleciána. Výše zmíněné analytické přístupy musíme pochopitelně odlišit od příspěvků autorů, kteří používají pojem totalitarismus jako metaforu pro téměř každý projev politického násilí. Za totalitní pak označují v zásadě každý režim, který by měl problémy s výroční zprávou organizace *Amnesty International*. S jistou anachronickou lehkomyšlností nakládal s termínem totalitarismus například sociolog a historik Barrington Moore, jenž označil za totalitní carské Rusko, Japonsko v době reforem Meidži nebo Kalvínův teokratický režim v Ženevě. Domnívám se, že výše zmíněné pohledy a výklady jsou neúplné a nezahrnují celou realitu totalitarismu. Historická zkušenost zemí střední a východní Evropy (a některých dalších oblastí světa) nicméně ukázala, že v okamžiku, kdy se totalitní režimy omezily na pouhou tradiční represí a brutální fyzickou sílu k udržení moci, zkrátka, když se zachovaly jako starověcí tyraní, staly se zranitelnými a byly nakonec poraženy vzbouřenými davy v ulicích. Totální moc byla náhle zbavena svého ochranného kouzla. Totalitní systémy, to není pouze tajná policie, udavači, nucené práce, etnická, rasová a sociální genocida nebo koncentrační tábory, ale rovněž sofistikovaná symbolická hra, která oslovuje skryté hlubiny a sklony lidské existence a jež dodává modernímu totalitnímu systému jeho historickou jedinečnost a účinnost.

Považujete tedy za adekvátní užívat pojem totalitarismus nikoliv jako společenskovědní synonymum pro jakoukoliv totální brutálně udržovanou despotickou moc, ale pouze v souvislosti s politickými režimy 20. století a jejich utopickými ideologiemi. Ohledně vlivu konkrétních ideologií na získání, držení a ztrátu totalitní moci si ale dovolím námitku vůči vámi naznačené souvislosti mezi „vyprázdněním“ ideologie a pádem totalitního režimu s poukazem na vámi zmíněný pád komunismu ve střední Evropě. Totalitní režimy zde přece padly až poté, co byly opuštěny totální despotickou mocí, jejímž působením byly předtím také instalovány. Touto mocí byl Sovětský svaz a místní středoevropští revolucionáři byli de facto jen sovětskými agitátory a poté gubernátory. Rozhodující přitom byla sovětská vojenská aktivita podmiňující úspěch regionálních spiknutí budoucích gubernátorů. Ideologie byla důležitá, ale její vliv byl podle mého mínění přesto na počátku i na konci zdejších totalitních režimů až druhotný (např. českoslovenští komunističtí vládcí svoji ideologii neopustili, jejich propaganda s celou „sofistikovanou symbolickou hrou“ byla mocenskou mašinerií udržována až do listopadu 1989). Ve středoevropských komunistických režimech totiž ideologie (ač například vládcí v Československu či NDR průběžně a intenzivně propagandisticky implantovaná společnosti až do jejich hořkého politického konce) jako „ochranné kouzlo“ nepochybně „padla“ mnohem dříve, než padly ony samy. Pokud se týče tohoto „ideologického kouz-

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

la“, kterému ovšem nikdy většina lidí neuvěřila, je zde samozřejmě na druhou stranu fakt, že když ideologie sama sebe „demaskovala“ svými neúspěchy v praxi a začala být směšná zdrcující většině, politická moc byla „oslabena“ ztrátou „víry“ těch, kteří se zpočátku nechali „okouzlit“ (tj. zmanipulovat). Nebyla však zásadně ochromena a totéž se dá říci i o situaci v Sovětském svazu, pro kterou platí v podstatě totéž. „Sebedestruktivní“ opatření sovětských vládců – přestavba a otevřenost, která se stala předzvěstí pádu komunistických režimů, to byly spíše ústupky v oblasti moci než v oblasti ideologie, byť můžeme hovořit o tom, že režim popřel sám sebe – čemuž je těžké uvěřit – současně v obou těchto sférách (nebo si alespoň přál, aby to tak vypadalo). Z širšího hlediska mohu ještě uvést, že nástup komunismu i nacionálního socialismu k moci v jejich mateřských státech je sice pevně spojen s vlivem ideologií, ale rozhodujícím hybatelem přesto byly revoluční dobové situace, nikoliv ztotožnění se většiny lidí s totalitní ideologií.

Já s vámi v zásadě souhlasím, každé hnutí, a to nejenom totalitní, potřebuje mocenskou základnu, bez které je slabé a zranitelné. Bez existence sovětského Ruska by se komunismus nestal globálním fenoménem, rozklad Sovětského svazu logicky znamenal definitivní konec komunismu ve střední a východní Evropě. Totalitarismus je historický jev a dějiny jsou často nevypočitatelné, nahodilá a zrádná. Vzestup a dočasný triumf totalitních hnutí ve 20. století určitě nebyl historicky nutný a neodvratitelný. Civilizační katastrofa první světové války a hospodářská krize však na velké části evropského kontinentu vytvořila kolektivní rozpoložení mysli, které bylo příznivé pro vzestup totalitní ideologie. Těšila se bezpochyby masové podpoře, jinak by se nestala tak vlivnou politickou a kulturní silou. Počátkem čtyřicátých let 20. století byla demokracie z evropského kontinentu kromě britské a skandinávské periferie doslova vyhnána a jako evropský politický systém prakticky zanikla. Pokud by nedošlo ke srážce mezi nacismem a komunismem (a k oboustranně špatnému načasování tohoto konfliktu), anglosaské mocnosti (a to zejména Spojené státy americké) by nedostaly příležitost, aby se strategicky uchytily alespoň v západní a jižní části Evropy, zatímco zbytek kontinentu ovládl komunistický totalitarismus. Evropa roku 1945 by byla pravděpodobně celá komunistická (po předpokládaném rozdrčení Hitlerova režimu Rudou armádou) bez vyhlídky na změnu. Ani výsledek konfrontace mezi demokratickým Západem a totalitním Východem rozhodně nebyl předem zřejmý. Dnes nám zpětně připadá komunismus sedmdesátých a osmdesátých let 20. století směšný, degenerovaný a odsouzený k selhání, kdo by se ale tehdy odvážil předpovědět brzký pád Berlínské zdi? Vstupujeme na kluzkou půdu spekulací kontrafaktuální historie, ale jak by dopadla studená válka, pokud by Západ postihla finanční krize v roce 1985, a nikoliv roku 2008? Totalitní systém mohl zvítězit. Jeho porážka vzešla ze šťastné shody historických okolností.

Ať už považujeme vliv utopických ideologií na vznik a existenci totalitních států ve 20. století za primární nebo sekundární, faktem zůstává, že se s těmito ideologiemi i s jejich extrémními důsledky ztotožnilo velké množství lidí. Nelze sice hovořit o „vůli všeho lidu“ proklamované totalitními vládci, ale je jasné, že bez četnosti

Totalitarismus v teorii a praxi

těch, kdož byli slepě oddáni utopickým ideologiím, by totalitarismus v tak zvrácených podobách nepovstal. Jak lze vysvětlit rozsah ztotožnění intelektuálně vyspělých jednotlivců i nevzdělaných „mas“ s osudnými iluzemi a jejich souhlas s bezohledným terorem? Zdá se, že vliv sociální situace, resp. opomíjení smírné sociální politiky, se zde prolíná se ztrátami opor ve sféře existenciální identity a rozsahem psychofyzického profilu člověka.

Totalitní systémy se často rodily a byly udržovány v chodu za aktivní spolupráce lidí, z nichž většina se později stala zároveň jejich obětí. To je paradox, který ukazuje na to, že historické a politické vědy k vysvětlení fenoménu moderního totalitarismu nestačí, ale že je zapotřebí obrátit se na antropologii a psychologii. Velkým gnozeologickým problémem současných sociálních věd je skutečnost, že svůj slovník a metodologii čerpaly často ze stejných intelektuálních zdrojů jako samotné totalitní ideologie. Od dnešního akademického prostředí proto nemůžeme (až na čestné výjimky) očekávat zásadní teoretickou reflexi problematiky totalitarismu. To je velká škoda, protože tak postrádáme jakýkoliv predikční potenciál pro porozumění historickým výzvám, před nimiž se nalézáme a s nimiž pokušení totalitarismu podle mého názoru souvisí. Jsem přesvědčen, že fenomén totalitních systémů nám poskytl velmi důležitou informaci o lidské povaze, ale kvůli naší intelektuální nedůslednosti, zbabělosti a konformitě, například vůči různým mediálním celebritám vydávaným za myslitele, nám toto sdělení stále uniká.

Do jaké míry a čím ovlivnila zrod moderních totalitarismů dobová válečná a poválečná společenská situace v jejich mateřských státech?

Zrod fenoménu totalitarismu byl bezprostředně spjat se vzestupem bolševismu, fašismu a nacismu ve dvacátých a třicátých letech 20. století, které se do značné míry vymykaly dosavadní politické zkušenosti. Nesmíme přitom zapomínat na klíčový význam první světové války. Válečné konflikty byly vždy v západních dějinách katalyzátorem, který přinášel nové ideje. V tomto smyslu má pověstný Hérakleitův výrok o boji jako zdroji všech věcí trvalou platnost. Řecko-perské války natolik dlouhodobě ovlivnily řeckou a zprostředkovaně západní mentalitu a historickou paměť, že je otázka, zda by bez nich existovala západní civilizace ve své současné podobě. Boje mezi Římany a Germány, které vyvrcholily například bitvou v Teutoburském lese, zrodily ideu germánské rasové čistoty, nadřazenosti a svobodomyšlnosti. Po třicetileté válce vzniklo pojetí moderního státu. Války o španělské dědictví vyústily do úvah o pořádání kongresů zabezpečujících mocenskou rovnováhu a tím dosažení „věčného míru“. Bez revolučních a napoleonských válek si nelze představit celoevropskou vlnu nacionalismu a vznik rasové ideologie. Obdobně zkušenost „totální války“ v letech 1914–1918, která pronikla prakticky všemi aspekty sociálního života a mobilizovala veškeré dostupné materiální zdroje, bezpochyby významně přispěla ke vzniku konceptu totálního státu. Totalitní režim se navíc mohl jevit jako jediný účinný prostředek k zastavení evropské občanské války (jak první světovou válku a následné občanské konflikty, jež vyvolala, nazval německý historik Ernst Nolte), která v mnohých zemích pokračovala i po roce 1918.

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

Jak zhodnotit podíl a osobnosti vůdců revolučních totalitních hnutí na zrodu totalitarismu? Jakou roli hrálo jejich charisma a osobní nasazení?

Vůdcové totalitních hnutí, kteří se objevili po první světové válce, byli svým psychologickým a intelektuálním založením, sociálním postavením a vzděláním vesměs excentrické, bizarní a marginální postavy, které by se ve „spořádaném“ světě před saraevským atentátem uplatnily jen velmi obtížně. Kataklyzma světové války a revoluce učinila z jejich osobnosti marginality výhodu a vyzdvihla je do postavení historických titánů, ačkoliv by jinak pravděpodobně skončili jako bezvýznamní kavárniční demagogové. Ukazuje se, že pokud se zhroutí sofistickovaný civilizační řád, projeví se jisté fundamentální antropologické zákonitosti, které řídí lidskou společnost na jakémkoliv stupni jejího vývoje. K vysvětlení fenoménu Lenina, Trockého, Mussoliniho, Stalina či Hitlera je zapotřebí antropologického přístupu. V určitém smyslu byli bližší paleolitickému šamanovi než politikům, jako byl Anthony Eden nebo Stanley Baldwin.

Je možné rozdíly mezi dvěma výše zmíněnými teoretickými pojetími totalitarismu, tedy archaickým totalitarismem (despotickou krutovládou) a moderním totalitarismem (s jeho ideologiemi), charakterizovat i tak, že první případ vymezíme jako „totální porušování přirozených práv člověka“ (totální teror) a druhý jako jeho rozšířenou verzi doplněnou o snahu po „totálním ovládnutí člověka“ (totální manipulaci za pomoci totální ideologie)?

Tzv. „totální porušování přirozených práv člověka“ nemůže být podle mého názoru (přes svoji závažnost) definičním znakem totalitarismu, protože koncept lidských práv je historicky a kulturně podmíněným fenoménem, o jehož přesné náplni se nedokážeme shodnout ani v rámci západního civilizačního okruhu. Připomeňme pouze to, jak údajně „právo na kulturní autenticitu“, formulované v době romantismu, podlamuje prostřednictvím ideologie multikulturalismu vnitřní soudržnost a výkonnost západní společnosti nebo jak intelektuálně neproduktivní diskuse o politické či genderové korektnosti matou náš hodnotový řád. Masový teror a manipulace představovaly nutný nástroj moderního totalitního hnutí, pro které bylo uchopení a udržení moci pouhým prostředkem daleko ambicióznějšího cíle, a tím byla totální rekonstrukce společnosti, vybudování nového typu sociální reality, který měl nahradit anachronický „starý svět“. Jak napsal jeden autor, v rámci totalitarismu se prosazuje idea vtělená do politické akce, že svět a lidská existence jsou transformovatelné na základě aktivní vůle a dostatečně autoritativní doktríny. A mnozí lidé toužili aktivně se podílet na této proměně, a to i za cenu obětování milionů lidských životů a své vlastní morální a duševní integrity a nezávislosti.

Proč bylo tolik lidí ochotných obětovat svoji individuální identitu, svoji svobodu a často i svůj život ve jméno totalitního hnutí? A proč se jiní, kteří těmto revolucionářům uvěřili, nechali tak snadno manipulovat?

Totalitarismus v teorii a praxi

Myslím, že je k tomu vedl mimo jiné hlubší náboženský instinkt, touha po pevném řádu, který moderní svět zpochybnil. Americký politický filozof a historik Michael Halberstam zdůraznil, že moderní liberalismus na jedné straně vymanil jedince z tradičních hierarchických vazeb *ancien régime* a přesvědčil jej, aby se jako plnoprávný občan aktivně účastnil politického a ekonomického života, ovšem na druhé straně liberalismus prakticky rezignoval na úkol vytvořit filozofii nebo ideologii, která by sloužila jako přesvědčivá sjednocující sociální síla. Svět permanentního hodnotového a intelektuálního skepticismu nemohl s výjimkou několika vzdělanců uspokojit potřebu lidí, kteří chtějí žít v uspořádaném a srozumitelném symbolickém systému, ve kterém existuje soulad mezi povahou kosmu a jejich niterného řádu. Kognitivní disonance je pro většinu lidí snesitelná pouze do určité míry. Podle Michaela Halberstama imaginace totalitarismu představovala reakci na úzkost existence moderní doby a nejednoznačnost sociálního kosmu. Usilovala o překonání fragmentarizace společnosti a o to, aby jedinci bylo znovu umožněno zaujmout smysluplné místo v řádu věcí. „Nesnesitelná lehkost bytí“ modernity vyzývala k návratu mýtu, příchodu nového boha a sakralizaci politické struktury.

Můžeme tedy moderní totalitarismy vysvětlit jako nové formy sektářského nespirtuálního, ale naopak zcela zpolitizovaného „náboženství“?

Z výše zmíněného důvodu můžeme na totalitní fenomény nahlížet jako na náboženskou či pseudonáboženskou hnutí, která podle britského historika Normana Cohna navázala na středověká milénaristická a sektářská hnutí. Izraelský sociolog Shmuel Noah Eisenstadt byl přesvědčen o tom, že francouzská revoluce představovala spojovací článek mezi tradičními středověkými a raně novověkými milénaristickými hnutími a moderními totalitními systémy. Rakouský politický filozof Eric Voegelin a francouzský filozof, sociolog a politolog Raymond Aron zaváděli koncem třicátých let 20. století termín „politická“ nebo „náhradní náboženství“ (*Ersatzreligion*), který měl zachytit religiózní povahu a přitažlivost moderního totalitarismu. Eric Voegelin a český literární historik a filozof Růžena Preisner interpretovali komunismus, nacismus a fašismus jako moderní varianty tradičního gnosticizmu, směsi heretických filosofických a náboženských nauk pozdní antiky a středověku.

Zkušenost 20. století svědčí o tom, že v moderních totalitarismech se výše zmíněné aspekty, tj. teror a manipulace legitimizované příslušnou utopickou ideologií, vzájemně doplňují a jsou přítomny současně. Přitom vždy jeden z těchto aspektů převažuje – při přípravě revolučního převzetí moci je dominantní ideologie, při instalování režimu a krátce po něm dominuje teror doplňovaný ideologickou manipulací (mj. zdůvodňující teror nutností bránit nový řád) a po likvidaci skutečných a potenciálních odpůrců nastupuje ideologická manipulace (tj. cílená indoktrinace, při níž je klíčovým prostředkem propaganda) doplněná terorem, což lze asi prokázat spíše na komunismu vzhledem k delšímu trvání jeho nadvlády, ovšem teror byť v menším rozsahu je stále přítomen (revoluce je permanentní, a pokud ji někdo začne zpochybňovat či ohrožovat, nastupuje teror). Nemůže přílišný důraz

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

na teoretickou diskuzi o podstatě totalitarismu vést ve svém významovém tříbení a tříštění ke scestnému vývodu, že pokud „chybí“ intenzivní teror, nejde již o totalitarismus (konkrétním příkladem zde může být změkčující interpretace období československé normalizace)?

Existují určité základní definiční rysy totalitní vlády, které například americký politický vědec německého původu Carl Joachim Friedrich a americký politolog narozený ve Varšavě Zbigniew Brzezinski vymezili v padesátých letech 20. století jako existenci oficiální ideologie, masové politické strany, absolutního monopolu na kontrolu všech prostředků ozbrojené moci a propagandy, systému fyzické a psychologické kontroly společnosti prostřednictvím policie jako konstitutivního rysu totalitní vlády a centrálního řízení a kontroly ekonomiky. Tyto atributy totalitní hegemonie mohou být bezpochyby realizovány i bez „intenzivního“ teroru, aniž by daný politický systém přestal být totalitní. Jde o to, zda jeho základní a nezbytná intence vytvořit nový totalitní řád na třídním nebo rasovém základě je stále uplatňována či nikoliv. Míra násilí není vždy důležitá. Mnohé tzv. autoritativní režimy byly v určité historické situaci mnohem brutálnější než některé systémy, které charakterizujeme jako totalitní.

Byla v politologii jasně vymezena hranice mezi totalitarismem a autoritarismem? A pokud se od teorie přiblížíme ke konkrétním politickým režimům, je zde vnímán nějaký rozdíl mezi německým nacionálním socialismem a italským fašismem?

Před druhou světovou válkou nebyly rozdíly mezi totalitními a autoritativními systémy jasněji teoreticky vymezeny, nicméně doboví aktéři si je uvědomovali. Představitelé nacistického hnutí usilující o radikální árijskou revoluci, která měla zásadně změnit evropský i světový řád, se pokládali za mnohem radikálnější a ambicióznější než Mussoliniho stoupenci aspirující na vybudování silného imperiálního italského státu za cenu kompromisu s různými nefašistickými složkami italské společnosti, církví a hospodářskými i uměleckými kruhy. Joseph Goebbels označil fašismus za povrchní systém, který nejde ke skutečným kořenům. Mussolini se, na rozdíl od Hitlera a Stalina, údajně nedokázal emocionálně osvobodit od italského lidu a postrádal tak vlastnosti skutečného „světového revolucionáře“. Bývalá velvyslankyně Spojených států amerických v Organizaci spojených národů Jeane Kirkpatricková v článku *Dictatorships and Double Standards* uveřejněném v říjnu 1979 v *Commentary Magazine* rozlišila mezi tradičními autoritativními režimy, zaměřenými především na vlastní přežití, a režimy totalitními založenými na všeprostopupující ideologii. Podle Kirkpatrickové by se americká zahraniční politika měla zaměřit na konfrontaci s druhým typem režimů, které představovaly pro Západ mnohem větší nebezpečí, a to i za cenu pragmatické tolerance režimů autoritativních. Tato teze, později známá jako „doktrína Kirkpatrickové“, revidovala zahraničně politickou doktrínu prezidenta Jimmyho Cartera, která v boji za lidská práva v mezinárodním měřítku podobné rozlišení nečinila, a sehrála důležitou úlohu v době Reaganovy vlády a při ukončení studené války.

Totalitarismus v teorii a praxi

Jaké jsou názory na to, odkud se vlastně moderní totalitarismus vzal, a jaké byly konkrétní příčiny jeho vzniku?

Někteří autoři se v minulosti snažili vyrovnat s dědictvím totalitarismu tak, že poukazovali na jeho údajný nezápadní původ. Bylo poměrně snadné a zároveň laciné účelově označit totalitarismus za projev cizorodého protizápadního barbarství, buď znovuzrozeného z temné minulosti pohanství (Německo), nebo vyvolaného přetrváváním a zbytněním autoritářských rysů východního samoděržaví (Rusko). Ve skutečnosti fenomén totalitních hnutí vyplynul ze specifické historické zkušenosti západní společnosti od Francouzské revoluce po první světovou válku. Alexis de Tocqueville v první polovině 19. století napsal: *Myslím tedy, že se druh útlaku, který ohrožuje demokratické společnosti, nepodobá ničemu, co mu ve světě předcházelo; naši současníci by nemohli najít jeho obraz ve svých vzpomínkách. Sám marně hledám výraz, který by přesně vyjádřil představu, kterou o tom mám; stará slova despotismus a tyranie se k tomu nehodí. Věc je nová, je tedy nutné pokusit se ji definovat, když už ji nemohu pojmenovat.*² Podle některých autorů proslulý francouzský liberální myslitel „jasnozřivě“ předpověděl fenomén moderního totalitarismu. Nesmíme ovšem zapomínat na skutečnost, že Alexis de Tocqueville hovořil na základě zkušenosti, kterou učinil během svého amerického pobytu začátkem třicátých let 19. století. Moderní typ „masové demokracie“ je samozřejmě prostoupen populismem, demagogií, případně „hony na čarodějnice“, a je schopen způsobit mnoha lidem nesnesitelné problémy a dostat je do situací, které mohou oprávněně vnímat jako „tyranii“, ale nestvořil přízračný svět systematického teroru, diktatury a genocidy. Kde tedy hledat kořeny totalitního experimentu? Autoři, kteří jsou intelektuálně svázáni s myšlenkovým dědictvím a protestním levicovým hnutím šedesátých let 20. století, zdůrazňovali, že totalitní tendence jsou ve větší či menší míře přítomny ve všech moderních politických systémech a mohou být vyvolány rostoucí centralizací, byrokratizací, militarizací a společenskou homogenizací, to znamená průvodními rysy modernizace. V této souvislosti je třeba připomenout například studii Václava Bělohorského *Krise eschatologie neosobnosti* z počátku osmdesátých let. Vztah mezi vědeckým obrazem světa, který je označován jako scientismus, a totalitarismem naznačil v českém prostředí například Zdeněk Neubauer nebo Václav Havel. Důkladnější pohled na konkrétní totalitní společnosti však odhalí jejich zvláštní hybridní povahu a rozpor mezi vlastní stylizací a realitou. Především, jak lze ukázat na mnohých příkladech, totalitarismus nemusí být jakýmsi vyvrcholením modernizace a výsledkem aplikací čistě vědeckých metod na řízení společnosti.

Odmítáte tedy názor, že modernismus je nejen podmínkou, ale zároveň i příčinou vzniku totalitarismů 20. století? A zároveň i názor, že z liberalistického modernismu vzešla liberální demokracie má v sobě totalitarismus v jakési latentní podobě, či dokonce jako předurčení, jak o tom píše třeba rakouský politolog Eric Kuehnelt-Leddin v knize *Levicové smýšlení. Od de Sada a Marxe k Hitlerovi a Pol Potovi*

2 Cítováno podle TALMON, Jacob L.: *O původu totalitní demokracie. Politická teorie za Francouzské revoluce a po ní*. Sociologické nakladatelství, Praha 1998, s. 11.

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

a v dalších svých dílech?³ Když to ale není modernismus a jeho vědecké pojetí světa s jeho technologiemi a v dějinách nevidanou emancipací každého jednotlivce ve společnosti na jedné straně a pozitivistický přístup k řízení společnosti, popírající spirituální dimenzi lidského života, přeměněný v postmoderní hodnotový relativismus na straně druhé, kde hledat příčinu vzestupu (a přese všechna negativa i popularity) utopického a děsivého totalitarismu?

Totalitarismus se prosadil ve společnostech, ve kterých z různých historických, geografických nebo kulturních příčin nebylo dosaženo konsenzu o povaze nastupující modernity. Došlo proto k vnitřní sociální, morální a politické krizi, která společnost učinila nedostatečně odolnou vůči pokušení totalitních hnutí a vůdců. Totalitarismus se prosadil jako konzervující síla, která v dlouhodobějším horizontu znemožnila či výrazně zkomplikovala proces modernizace, jak je patrné i dnes na ekonomické a sociální úrovni zemí, jež prošly komunistickým údobím. Totalitarismus v nacistické, fašistické nebo komunistické podobě neuspěl ve svém globálním střetu s liberální demokracií a kapitalismem nikoliv kvůli masovému odporu svobodomyšlných mas, ale z důvodů své neefektivity, která se projevila jak v ekonomické, tak vojenské oblasti. Pokud by byl totalitní systém tajným snem každého scientisty, jak to, že Sovětský svaz navzdory své silácké rétorice, obrovskému nerostnému bohatství, demografické převaze a nezpochybnitelnému intelektuálnímu potenciálu prohrál studenou válku s nejednotným a často zoufale defenzivním Západem? Lze si představit koexistenci mezi technologií 21. století a klasickým totalitním systémem z let 1933–1953? George Orwell se svojí předpovědí všudypřítomného Velkého bratra mýlil, internet, který by dokázal podřídit každého jedince represivní kontrole, se stal naopak nepřítelem despotické vlády a v demokratických režimech slouží jako prostor nekonečného tlachání a banální „pěny dní“. Totalitní systém zničila mimo jiné jeho zaostalost a neschopnost osvojit si dostatečně účinně moderní technologii.

Ve své studii „Srdce temnoty“ a vznik moderního totalitarismu⁴ se zabýváte teorií Hannah Arendtové o tzv. bumerangovém účinku. Podle Arendtové hrály poměry panující v koloniích důležitou úlohu při zrodu totalitních hnutí v evropských metropolích. Tato teorie se snaží o vysvětlení vzniku nacistické formy totalitarismu, neopomíná ale působení některých dalších politických a ekonomických faktorů, které zejména po první světové válce ovlivňovaly německou společnost?

Hannah Arendtová rozlišovala v dějinách západního expanzionismu mezi starším kolonialismem a mladším imperialismem. Kolonialismus představoval v zásadě obdobu tradiční politiky Říše římské, kdy zabírání nových území bylo vedeno především ekonomickým zájmem a vývoz osadníků byl doprovázen rozšiřováním sféry zákonů,

3 KUEHNELT-LEDDINH, Eric: *Levicové smýšlení. Od de Sada a Marxe k Hitlerovi a Pol Potovi*. Cevro Institut – Wolters Kluwer, Praha 2010; *Liberty or Equality*. Christendom Press, Front Royal, Virginia 1952.

4 BUDIL, Ivo T.: „Srdce temnoty“ a vznik moderního totalitarismu. In: BUDIL, Ivo T. – ZÍKOVÁ, Tereza (eds.): *Totalitarismus 4*. Dryada – Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni, Plzeň 2008.

Totalitarismus v teorii a praxi

mravů a zvyklostí charakteristických pro mateřskou koloniální zemi. Imperialismus přinesl podle Arendtové zásadní zvrát, protože jeho hlavním motivem bylo pouhé kořistnictví a bezohledná expanze. Imperialismus chápal podmaněné oblasti jako zóny, ve kterých neplatil morální řád a zákony mateřské země, ale v nichž vznikl zvláštní režim umožňující rasovou segregaci, genocidu, nucené práce, transfer obyvatelstva a fyzické tresty. Arendtová tvrdila, že osudovou událostí moderní doby byl rozpor mezi politickými institucemi a identitou národního státu a imperialistickou expanzí. Expanzionistická politika tradičního kolonialismu se vyznačovala šířením univerzálního zákona (například římského), který mohl zaštitit podmaněné etnický a rasově různorodé obyvatelstvo. Národní stát, jenž byl založen na sdílení etnicity, jazyka, národní kultury a historické paměti, naproti tomu nemohl odlišná etnika integrovat, ale pouze asimilovat. Vyžadování souhlasu snadno sklouzávalo – na rozdíl od prosazování spravedlnosti – do tyranie. Nesoulad mezi politickým systémem národního státu a ekonomickým využíváním kolonií v závěrečné třetině 19. století otevíral cestu excesům imperialismu. V zámorí, především v Africe, se Evropané naučili, že určité lidi lze označit za nižší a podřadnou rasu, zatímco jiným je naopak dovoleno přičknout status rasy vyšší a vládoucí z vůle přírodních zákonů. Podle Arendtové se zrodila specifická politická kultura, která – přenesena zpátky do Evropy a aplikovaná na místní obyvatelstvo – umožnila zrod moderního totalitarismu. Totalitarismus vznikl v důsledku specifické západní recepce exotismu v zámorí. Trochu zjednodušeně lze říci, že setkání s divochy probudilo barbarství dřímající pod tenkým povrchem civilizace v nás samotných, v duchu slavné novely Williama Goldinga *Pán much*, ve které se skupina britských středoškoláků promění na pustém ostrově v divochy.

Proti takovému výkladu by se dalo namítnout, že moderní totalitarismus se neuchytil v tradičních koloniálních (imperialistických) velmocích, ale v Německu, které, co se týče vlastnictví kolonií zaostávalo, a v Rusku, o němž platí totéž.

Bumerangový účinek mohl bezpochyby sehrát určitou úlohu při radikalizaci německé společnosti. Nezapomeňme na skutečnost, že Adolf Hitler obdivoval britské impérium a jeho představy o uspořádání dobytých území na Východě byly inspirovány britskou kolonizací Indie. Nacisté uplatnili imperiální metody známé z kolonií při podmanění a správě zemí střední a východní Evropy. Chování takového cestovatele a koloniálního správce Carla Peterse vůči domorodcům v Německé východní Africe připomínalo brutální počínání nacistů. Generál Lothar von Trotha, který potlačoval v roce 1904 v Německé jihozápadní Africe povstání místních Hererů, se uchýlil k politice plošného vyhlazování (*Vernichtungsbefehl*), jež stála životy přinejmenším šedesáti tisíc domorodců (z celkového množství osmdesáti tisíc). Eugen Fischer, významný představitel nacistické rasové hygieny, prováděl před první světovou válkou antropologické výzkumy zaměřené na míšení ras na území dnešní Namibie. Německá koloniální zkušenost rozhodně nebyla hlavním katalyzátorem nacistického hnutí, i když její úlohu nesmíme podceňovat. Ve Velké Británii, největší koloniální mocnosti, srovnatelné totalitní hnutí jako v Německu nevzniklo, i když rovněž na Britských ostrovech došlo v letech 1865 a 1866 po povstání černé populace na Jamajce (které brutálně

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

potlačil guvernér Edward John Eyre) k vášnivě diskusi o tom, zda lze při správě zámořských území uplatňovat tradiční liberální procedury. Nejrůznější protofašistická a fašistická hnutí, která se rodila ve Francii od vystoupení generála Georgese Boulanger a Dreyfusovy aféry, představovala reakci na vnitropolitický vývoj v zemi a s koloniálním impériem, které představitelé třetí republiky cílevědomě budovali v zámoří, souvisela pouze okrajově. Poměry ve Svobodném státu Kongo, jehož faktickým vlastníkem byl belgický král Leopold II., inspirovaly Josepha Conrada k napsání přízračné novely *Srdce temnoty*, která v mnohém předznamenala genocidní atmosféru totalitních režimů. Ve Svobodném státu Kongo zahynuly v důsledku ekonomického vykořisťování při sběru přírodního kaučuku miliony domorodců, pravděpodobně třetina obyvatelstva (což se mimochodem proporcčně vyrovná genocidě spáchané Rudými Khmery v Kambodži), na politickou kulturu Belgie to však nemělo žádný vliv.

Tyto skutečnosti ovšem teorii bumerangového účinku spíše zpochybňují...

Teorie „bumerangového účinku“ rozhodně neposkytuje přes svoji inspirativnost vyčerpávající vysvětlení zrodu politické kultury a mentality, která umožnila vzestup totalitních hnutí. Hannah Arendtová má každopádně díky teorii „bumerangového účinku“ značnou zásluhu na tom, že ukázala, že historický vývoj a povaha západní civilizace byla do značné míry utvářena prostřednictvím interakce s jinými civilizacemi nebo kulturními okruhy. Arendtovou lze proto považovat za předchůdkyni makrohistorických analýz v podání amerického marxistického historika Immanuela Wallersteina nebo amerického antropologa Erica Wolfa. Tato globální interpretace vzniku totalitarismu zůstává nadále jedním z nejvíce přehlížených podnětů Arendtové. Většina výkladů historických kořenů totalitních hnutí je vesměs beznadějně eurocentrická.

Ve své současné práci se jako antropolog zabýváte vývojem rasových teorií, můžete přiblížit historii tohoto fenoménu, a hlavně jeho průnik z teoretických koncepcí do politické praxe?

Teorie rasy neboli rasová konceptualizace lidské etnické, lingvistické a somatické rozmanitosti a odlišnosti se postupně vytvořila v raném novověku z několika intelektuálních zdrojů. Především to byl rozvoj přírodních věd, zoologie a komparativní anatomie (François Bernier, Carl Linné, Johann Friedrich Blumenbach, Georges Cuvier, Robert Knox), vzestup orientalistiky a srovnávací a historické jazykovědy (Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron, William Jones, Friedrich Schlegel, Friedrich Max Müller) a nástup nové generace romanticky zaměřených historiků a literátů (Walter Scott, Arthur Gobineau, Theodor Mommsen). Intelektuálním kontextem formování rasového myšlení byl především romantismus, historickým kontextem napoleonské války a imperiální expanze Západu v 18. a 19. století. K šíření rasového pojetí lidské existence významně přispěla kranioetrie (měření různých rozměrů lidské lebky) a sociální darwinismus. Pojem Árijci, používaný jako označení skupinové identity, se zrodil ve druhé polovině 18. století, kdy někteří západní orientalisté, především

Totalitarismus v teorii a praxi

jezuité působící v Indii a britští představitelé Královské asijské společnosti v Kalkatě v čele s Williamem Jonesem, poukázali na genetické sepětí mezi některými evropskými a asijskými jazyky, pro které se postupně vžil název indoevropské, indogermánské či árijské jazyky. Zmíněná lingvistická afinita zrodila vizi pravěkého společenství, Árijců, kteří údajně stáli u zrodu západní civilizace. Termín árijský rozšířil mezi evropskou vzdělanou veřejnost především významný německý jazykovědec Friedrich Max Müller, působící převážně na Britských ostrovech. Mimořádné rasové kvality Árijců oslavil francouzský romantický spisovatel Arthur Gobineau v díle *Pojednání o nerovnosti lidských ras* (1853–1855), který ale zároveň předpokládal, že jde o rasu, která v důsledku rasového míšení již prakticky nenávratně zanikla. Ve druhé polovině 19. století začali mnozí radikální autoři (anglický literát žijící v Německu Houston Stewart Chamberlain, francouzský historik Ernest Renan, francouzský publicista Edouard Drumont, německý antropolog Otto Ammon) v rámci rasového antisemitismu stavět Árijce jako nositele idealistického a konstruktivního civilizačního úsilí do protikladu vůči materialistickým a destruktivním Židům (či Semitům). Nacismus použil rasovou ideologii jako nástroj radikální revitalizace sociálního řádu v zájmu opětovného mocenského vzestupu Německa. Pokud bych měl zmínit některé myslitele, kteří jako první vystoupili s tezemi, jež posloužily jako základní stavební kameny nacistického rasového totalitarismu, pak by to byl Victor Courtet a Robert Knox. Victor Courtet byl francouzský socialista a Saint-Simonův žák, který ve třicátých letech 19. století předložil tezi, že krize západní civilizace bude překonána teprve tehdy, až bude evropská společnost uspořádána podle principu rasové hierarchie. Robert Knox byl vynikající skotský anatom, působící v Edinburghu a Londýně, který v roce 1850 vymezil rasy jako specifické entity, mezi nimiž probíhá permanentní zápas. Nedokážu si představit, že by nacismus vznikl bez počátečního intelektuálního impulzu těchto dvou přesvědčených humanistů.

Už zmíněná německo-židovská politoložka Hannah Arendtová je v České republice patrně nejznámější teoretičkou totalitarismu. Z politologického hlediska ovšem není v této oblasti jistě nejvýznamnější, protože své zásadní průkopnické dílo *Původ totalitarismu* publikovala už v roce 1951.⁵ Můžete stručně shrnout její motivy, hlavní myšlenky a přínos do diskuse o totalitarismu?

I když je dnes Hannah Arendtová zmiňována a citována pravděpodobně méně často než v uplynulých desetiletích, jsem přesvědčen, že při studiu moderního totalitarismu sehrála nezastupitelnou úlohu. *Původ totalitarismu* je eklektické a žánrově nevyhraněné dílo, místy velmi hluboké a podnětné, občas povrchní, a dokonce zavádějící; je to odborná historická, politologická a filozofická studie psaná z osobní potřeby vyrovnat se s traumatem židovského uprchlíka z nacistického Německa a levicového intelektuála rozčarovaného z poměrů ve stalinistickém Sovětském svazu. Spadá tak v jistém smyslu do podobné kategorie jako například *Doktor Faustus* od Thomase Manna nebo *Tma o polednách* Arthura Koestlera. Historik a politolog levicové orienta-

5 Viz ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu I–III*. OIKOYMENH, Praha 1996.

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

ce Edward H. Carr o *Původu totalitarismu* napsal, že je to dílo někoho, kdo, jak trpěl, tak myslel. Stojí rovněž za zmínku, že důležitou úlohu v životě Arendtové sehrál její učitel a blízký osobní přítel německý filozof Martin Heidegger, který vstoupil do NSDAP. Arendtová zdůraznila ve své historické analýze krizi modernity, kterou způsobil v 19. století rozklad politické kultury osvícenství. Rozpad národního státu, třídního systému a nástup politických stran jako průvodní jev vzniku moderní masové společnosti vyústil ve zdroj nevyzpytatelného osamělého a manipulovatelného davu, popsaného například francouzským myslitelem Gustavem Le Bonem, španělským filozofem Ortegou y Gassetem, německým spisovatelem Hermannem Brochem, švýcarským literátem Eliase Canettim nebo americkým sociologem Davidem Riesmanem, davu, který snadno podléhá extremistickým ideologiím, antisemitismu, rasismu a třídní nenávisti. Arendtová hovořila v této souvislosti přímo o lůze, kterou nelze zaměňovat za lid, i když rovněž zahrnuje všechny vrstvy společnosti: *Zatímco lid ve všech velkých revolucích bojoval za skutečné zastoupení, lůza volá vždy po silném muži, po velkém vůdci. Neboť lůza nenávidí společnost, z níž je vyloučena, stejně jako parlament, v němž není zastoupena. Proto jsou referenda, v nichž moderní vůdci lůzy dosáhli tak vynikajících výsledků, starou koncepcí politiků, kteří se spoléhají na lůzu.*⁶ Vznik lůzy představoval podle Arendtové důležitý mezník degenerace politické kultury ústící do zrodu genocidních totalitních režimů, jejichž nejčistším výrazem byl německý nacismus a sovětský stalinismus. O její teorii „bumerangového efektu“, který přispěl k radikalizaci lůzy zvenčí, jsme se již zmínili.

Mimořádně sledovanou oblastí teoretických diskuzí o totalitarismu je srovnávání nacismu a komunismu. V českém prostředí jsou v tomto ohledu poměrně známé názory francouzských historiků Alaina Besançon (*Nemoc století, Komunismus, nacismus a holocaust*. Themis, Praha 2000) a Françoise Fureta (*Minulost jedné ilúzie. Esej o ideji komunismu v 20. století*. Agora, Bratislava 2000) včetně Furetovy korespondenční diskuse s historiky a politology.⁷ Ze západního akademického prostředí ovšem vzešly také námitky, že takovéto srovnání (Furet hovoří o totalitních dvojčatech) je nespravedlivé vůči komunismu, který byl na rozdíl od nacismu „ušlechtilým konceptem, jenž selhal“. Jaký je váš názor na tuto problematiku?

Je pravda, že ne všichni autoři byli ochotni přistoupit na totožnost či blízkou příbuznost fašismu, nacismu a komunismu. Kategorie totalitarismu je problematická, protože v sobě skrývá dramatický „janusovský“ zápas mezi revoluční a kontrarevoluční tradicí, které se údajně odívaly do shodného totalitního šatu. Jednota fenoménu totalitarismu byla podle některých kritiků dána čistě účelově jeho negativním vymezením jako antiteze liberalismu. Němečtí levicově orientovaní historici, kteří se v polovině osmdesátých let 20. století účastnili tzv. historické pře, odmítali jakékoliv srovnávání mezi zločiny komunismu a nacismu. Známý historik fašismu George L. Mosse

6 Tamtéž, s. 181.

7 NOVÁK, Miroslav (ed.): *Komunismus a fašismus. François Furet, Alain Besançon a další*. Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, Praha 2002.

Totalitarismus v teorii a praxi

uvěd, že mezi bolševismem a fašismem existují podstatné rozdíly, přičemž koncept totalitarismu tyto rozdíly zakrývá, protože pohlíží na svět výlučně z liberálního úhlu pohledu. Levicové zaměření západního akademického prostředí, uměleckých kruhů a významné části mediální sféry bylo významným faktorem studené války a do jisté míry i výsledkem sovětského úsilí o ideologickou indoktrinaci Západu. Události roku 1989 byly proto v západních zemích často přijímány se značnými rozpaky a rozčarováním z neúspěchu „ušlechtilého experimentu“. Nápadně to kontrastovalo s euforií a nadšením, se kterým byla ve druhé polovině osmdesátých let přivítána ve světě (v samotném Sovětském svazu to tak slavně nebylo) Gorbačovova perestrojka, tento hybrid ekonomické liberalizace (v mezích zákona) a bizarní „kulturní revoluce“, který měl zachránit komunistickou ideologii. Po roce 1989 bylo třeba zakrýt příliš zjevnou ideologickou kolaboraci mnohých předních západních intelektuálů se Sovětským svazem, a byla proto mediálně vyvolána kouřová clona až hysterické obavy z domnělého vzestupu nacionalismu ve „východní“ Evropě, který údajně (slovy Adama Michnika) představoval „nejvyšší stádium komunismu“. V této souvislosti bylo neustále poukazováno na konflikt na Balkáně, kde jsou ovšem etnické střety chronickou součástí zdejšího politického prostředí minimálně od konce osmanské a habsburské hegemonie. Vzpomeňme také na moralizující „výčitky“, které vůči české veřejnosti a jejímu nacionalismu vznesl v devadesátých letech antropolog Ladislav Holý, žijící ve Velké Británii, ve značně přečeňované studii *Malý český člověk a velký český národ*.⁸ Češi údajně dali přednost nacionalismu před demokratickými ideály. Dokázali bychom ale v novověku nalézt revoluci, která by nebyla rozpalována silou národní myšlenky? To, čemu se ve zmíněné době tak pejorativně říkalo „nacionalismus“, bylo většinou výrazem snahy lidí překonávajících totalitní trauma vytvořit symbolickou sféru nové kolektivní soudržnosti a solidarity, z níž by vyrostly demokratické a právní instituce. Milan Kundera kdysi prohlásil, že nekritické uctívání komunismu, který je pokládán za ušlechtilý sen, jenž se stal „noční můrou“, a krajně negativní hodnocení nacismu, jenž je označován za „noční můru“ od samotného počátku, je dáno pouze v přístupu k symbolické moci určující povahu mediálního a intelektuálního diskurzu.

Jaký je váš osobní pohled na příbuznost a rozdíly mezi nacismem a komunismem?

Nebyl bych tak kategorický jako Hannah Arendtová, protože mezi nacismem a komunismem existují z hlediska dějin idejí důležité rozdíly. Komunismus byl díky svým univerzalistickým emancipačním aspiracím považován za dědice osvícenství, a to jak ve smyslu dovršení jeho politických ideálů, tak ve smyslu osvícenských snah o vytvoření racionální a rovnostářské vědecky řízené společnosti. Proklamace komunistů, že navazují na radikální politické cíle Francouzské revoluce, byly vždy brány vážně. Pokud bychom komunismus chápali jako politické náboženství, pak by byl nejbližší

8 Původní vydání v angličtině HOLÝ, Ladislav: *Little Czech and the great Czech nation. National identity and the Post-Communist Social Transformation*. Cambridge University Press, Cambridge 1996. Vydání v češtině HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Sociologické nakladatelství, Praha 2001.

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

jakési křesťanské herezi. Nástroje komunistické revoluční proměny společnosti měly charakter „aplikované marxistické sociologie“. Nacismus – např. podle britského filozofa a historika Isaiaha Berlina – vyrůstal z tradice iracionální romantické vzpoury proti hodnotám osvícenství a Francouzské revoluci. Ve jménu partikularistických ideálů etnicity, krve, kmene, rasy nebo kultury se snažil popřít univerzalistické ambice osvícenství, přičemž byl obviňován (ne úplně spravedlivě), že v jeho pozadí se skrývá zájem privilegovaných tříd na udržení stávající sociální hierarchie. Z religionistického hlediska nacismus připomínal znovuoživené pohanství. Hitlerův zástupce Rudolf Hess nazval nacismus vzhledem k jeho radikální eugenické a sociálně darwinistické politice „aplikovanou biologii“.

Nejpozději od počátku šedesátých let 20. století se objevují také názory zcela popírající koncept totalitarismu s tím, že „totální ovládnutí společnosti“ není v reálném životě uskutečnitelné, protože jednotlivci vždy zůstává nějaká privátní sféra. Od-sunují tak pojem totalitarismu do roviny pouhé teorie, fikce. Akademická diskuse rozbíhající se tímto směrem pak „zapomíná“ na konkrétní historická fakta a konkrétní utrpení milionů lidí. Hovoří se např. o tom, že v případě středoevropského komunismu šlo až na krátké období na začátku padesátých letch pouze o různě odstupňovaný autoritativní režim. Můžete přiblížit zastávce zmíněných názorů a jejich rétoriku?

V říjnu 1985 položil v *Commentary Magazine* americký historik Walter Laqueur otázku, zda existuje či zda někdy vůbec existovala taková věc jako totalitarismus. Německý politolog a historik Karl Dietrich Bracher hovořil o tabuizaci pojmu totalitarismus a inflaci pojmu fašismus mezi odbornou veřejností od šedesátých let 20. století. Španělský sociolog Juan Linz, americký politický vědec Alfred Stepan nebo německý literát Richard Löwenthal označili totalitarismus za koncept, jenž neodpovídal soudobé politické realitě, protože komunistické režimy druhé poloviny osmdesátých let, i když si zachovaly represivní povahu, vstoupily do tzv. „posttotalitní fáze“ a jejich návrat ke klasickému totalitarismu se uzavřel. Pojem totalitarismus byl kritizován kvůli ahistoričnosti, která údajně zabraňovala vidět vnitřní vývoj v komunistických zemích, ovlivňovaný například soupeřením místních zájmových skupin. Jistá relativizace konceptu totalitarismu byla ve Spojených státech amerických a Velké Británii od šedesátých let 20. století spjata s politikou smířlivosti vůči Sovětskému svazu a doktrínou „morální ekvivalence“. Vzpomeňme například na díla Grahama Greena (*Tichý Američan*, *Honorární konzul*) nebo na špionážní romány Johna Le Carrého (které jinak obdivuji). Demokratický Západ a totalitní Východ v nich byly stavěny prakticky na stejnou morální rovinu. V okamžiku, kdy Ronald Reagan použil při charakteristice mezinárodních vztahů kategorie dobra a zla, vysloužil si posměch. Pro francouzské intelektuály typu Jeana Paula Sartra, Simone de Beauvoir nebo Rogera Garaudyho (zesnulého bez velké mediální pozornosti v červnu 2012) byl pojem totalitarismus nepřijatelný kvůli jejich pocitu „třídní solidarity“ se sovětským režimem.

Totalitarismus v teorii a praxi

Tyto důvody a argumenty západních, zpravidla levicově orientovaných politologů a intelektuálů se mi jeví jako zásadní nepochopení podstaty problému. (Nedávno jsem slyšel jednoho amerického politologa prohlásit, že komunistický normalizační režim v osmdesátých letech v Československu byl jen mírnou verzí autoritativního režimu, a naznačovat, že předseda KGB Jurij Andropov byl zasloužilým reformátorem.) V argumentaci této „názorové“ skupiny jde nejen o prosazování morální rovnocennosti Západu a Východu, ale v její radikální podobě také o dehonestaci Západu při současném adorování Východu...

V době procesu dekolonizace se objevil fenomén třetího světa, který se stal důležitým kolbištěm studené války (mnohé jeho oblasti sloužily jako „náhradní bojiště“ supervelmocí). Zároveň mnozí autoři začali zdůrazňovat „zločiny západního imperialismu a kolonialismu“, spáchané na národech Asie, Afriky a Jižní Ameriky. Lze říci, že v akademickém prostředí francouzský psychiatr a revoluční radikál narozený na Martiniku Frantz Fanon nebo americký literární historik palestinského původu Edward Said zastínili svým vlivem spisovatele Arthura Koestlera nebo Alexandra Solženicyna. Termín „orientalismus“, označující konceptuální a mocenskou asymetrii mezi Západem a Východem, dnes požívá navzdory své vágnosti větší vážnost a vyznačuje se mnohem větší „politickou korektností“ než pojem totalitarismus. Nesmíme rovněž zapomenout, že navzdory ohlasu komunismu a fašismu v Asii a Africe byla diskuse o jejich povaze pokládána za specifický západní fenomén. Vlivný marxistický sociální historik Immanuel Wallerstein bagatelizoval fenomén nacismu, fašismu a komunismu tvrzením, že jde o efemérní produkty „kapitalistické světoekonomiky“, která zabudovala rasismus a sexismus do svých struktur a jejímž centrem jsou od roku 1870 Spojené státy americké. V tomto duchu pak označil kulturní revoluci v Číně a „socialismus s lidskou tváří“ v Československu za analogické výrazy odporu vůči americké světové hegemonii. Jak můžeme po takovém badateli požadovat, aby se hlouběji zabýval problematikou totalitarismu?

Jakým způsobem navázaly mezioborové konference, které jste připravil a z nichž vzešly mimořádně podnětné sborníky, jež jste editoval (*Totalitarismus 1–5*), na příspěvky českých průkopníků diskuse o totalitarismu, Ria Preisnera, Václava Bělohradského, Vladimíra Čermáka a Františka Svátka? Chystáte se uspořádat další podobnou akci?

Děkuji za tuto otázku, protože kupříkladu práce Ria Preisnera, které bohužel v českém prostředí nebyly náležitě kriticky zhodnoceny, představovaly velkou inspiraci a výzvu pro pět ročníků konferencí o totalitarismu, jež proběhly v Plzni. Následovala přestávka a doufám, že od příštího roku 2013 bude na Katedře historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni tradice mezioborových setkávání věnovaných problematice totalitarismu obnovena.

Rozhovor Jana Cholínského s Ivo T. Budilem

Má diskuse o totalitarismu ještě stále praktický význam a je v něčem přínosná pro akademické prostředí? Může studium totalitarismu posílit imunitu proti potenciálním totalitním tendencím v současnosti a budoucnosti?

Ohrožení lidské svobody je neustále aktuální, i když pochybuji, že bychom v historicky dohledné době čelili této hrozbě v podobě, v jaké se manifestovala v první polovině 20. století v Rusku nebo Německu. Nezapomeňme, že totalitní hnutí byla svým způsobem prométheovská, to znamená, že vyplývala z přemíry síly a energie Západu, který se mezi lety 1815 a 1945 nacházel na svém civilizačním vrcholu. Hospodářská, vojenská a mocenská převaha Západu nad ostatními civilizacemi a kulturami byla tehdy nezpochybnitelná. V současné době dochází k obnově ekonomické a politické hegemonie tradičních asijských civilizačních ohnisek, což bezpochyby ovlivní charakter západní kultury, která se pravděpodobně stane uzavřenější, defenzivní, xenofobní a provinční. Evropa přestává být středem světa a její dějiny již nejsou považovány za výraz univerzální zkušenosti. Nedávný výrok amerického prezidenta Baracka Obamy o „polských vyhlazovacích táborech“ (příčemž omluva, která následovala, působila velmi rozpačitě) je dosti výmluvný. Nedomnívám se, že atmosféra civilizační únavy a letargie vládnoucí na evropském kontinentu je vhodná pro vzestup totalitního hnutí, které v minulosti s takovou důsledností, odhodlaností a brutalitou usilovalo o vybudování nového typu reality na třídním nebo rasovém základě. Schopnost páchat velké zločiny a kulturní ochablost a apatie se většinou vylučují.

Ještě jednou se dostávám k otázce, zda neodvádí přílišné teoretizování o totalitarismu pozornost od potřebné snahy vypořádat se a odsoudit zločiny komunistické epochy?

Claude Lanzmann, francouzský autor nejrozsáhlejšího filmového dokumentu o vyhlazování Židů během druhé světové války, kdysi prohlásil, že v souvislosti s holocaustem si zapověděl klást otázku „proč“. Proč mohlo dojít k této hrůzně tragédii? Pokud bychom podle Lanzmanna podlehli intelektuální zvědavosti a pokusili se umístit holocaust do konkrétního historického kontextu, dopustili bychom se morálně nepřijatelné relativizace viny strůjců holocaustu. Zpochybnili bychom to, čím holocaust byl, a to projevem absolutního zla. Lanzmann se očividně domnívá, že pochopit znamená odpustit, a protože takového Eichmanna není možné nikdy očistit, neměli bychom se ani pokoušet mu porozumět. Měli bychom se tedy vzdát reflexe holocaustu a v našem konkrétním případě zločinů komunismu? Myslím, že ani Lanzmann není takto důsledný. Spíše nedůvěřuje moderním společenským vědám, které se pod záminkou kulturního relativismu vzdaly morálních a hodnotících soudů. Jak jsme viděli na příkladu výše uvedeného Immanuela Wallersteina, je jeho skepse oprávněná.

V jedné ze svých studií poukazujete na to, že existuje jistá tendence pojem totalitarismus zařadit mezi pojmy politicky nekorektní, na jiném místě je zmínka o tom, že se na místo totalitarismu hledá náhradní vhodnější výraz. Snad bychom mohli náš rozhovor symbolicky ukončit kompromisním návrhem pro odpůrce pojmu totalitaris-

Totalitarismus v teorii a praxi

mus. Necht' je České republice je nezpochybnitelně korektní v případě vlády komunistické strany v letech 1948–1989 užívat raději přívlastky uvedené ve znění zákona č. 198/1993 Sb., kde je komunismus definován jako nelegitimní, zločinný a zavrženíhodný politický režim.

Již jsme na jiném místě zmínili, že Hannah Arendtová a Eric Voegelin shodně zdůraznili závislost totalitních systémů na vytváření fikcí. Totalitní vlády potlačují či ignorují „banální“ skutečnost ve jménu vysněného řádu, který samy vytvářejí a reprodukují a jenž legitimizuje jejich moc a historický úkol. Tím vzniká sugestivní totalitní a pseudonáboženská imaginace, kterou zdařile zachytili literáti typu George Orwella, Franze Kafky nebo Arthura Koestlera, kterým se mnohdy podařilo podat přesvědčivější obraz a svědectví o povaze totalitního světa než politickým vědcům. Fiktivní symbolické obrazy totalitní imaginace mohou nabýt podoby „noční můry“ (*nightmare*), jak označil totalitarismus americký velvyslanec v Sovětském svazu George Kennan, zatímco americký historik Robert Tucker navrhoval nahradit pojem „totalitarismus“ termínem „stát noční můry“ (*nightmare state*). Nejsm si ale jist, zda by zavedení tohoto alternativního pojmu bylo v českém prostředí proveditelné.